https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 2, No.66, Summer 2025
Received: 02/06/2025 Accepted: 31/08/2025

Social and Developmental Consequences of Reza Shah's Expansion of Private Estates in Kermanshah

Motaleb Motalebi
Assistant Professor of History, Faculty Member, National Library and Archives Organization of Iran, Tehran, Iran
m-motalebi@nali.ir

Shahram Gholami *
Assistant Professor of History, Department of History Education, Farhangian University, Tehran, Iran
Shahramgholami@cfu.ac.ir

Abstract
The seizure of agricultural lands and the dispossession of ruling-class owners by new authorities has a long history in Iran, serving as an institutionalized method for gaining power and weakening previous dynasties. The Pahlavi period was no exception to this practice. Like his predecessors, Reza Shah acquired extensive estates across many significant agricultural provinces of Iran, including Mazandaran and Kermanshah, through both quasi-legal and extralegal means. He emerged as the largest landowner in Iran, and possibly the entire Middle East. This large-scale ownership had various consequences during Iran's transition to modernization, marked by rapid institutional changes and industrialization. This research focuses on Reza Shah's extensive estates in Kermanshah province and seeks to answer the question: What social consequences did the formation of Pahlavi estates in this province have, and what changes did it bring about in the region's development and modernization? This study relies primarily on archival documents to examine the social and economic consequences of the expansion of Reza Shah's estates on farmers, landowners, and the modernization of the region. Through data mining and analysis of official reports from this period, the findings indicate that while the expansion of these estates adversely affected old landowners, improved conditions for farmers in certain areas, and contributed to the emergence of a new class of industrial workers in factories. There was a relative improvement in health and development within the region. Additionally, the rapid expansion of communication routes enhanced the connection between urban and rural areas, leading to the transformation of the small village of Hārunābad into one of the province's key cities due to its central location in the royal estate administration.

Keywords: Kermanshah Province, Major Landowners, Reza Shah, Landownership, Rural Development.

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.145537.2797

Introduction

Before the onset of industrialization in Iran in recent decades, landownership constituted a primary source of power, wealth, and social prestige. As a result, rulers and sovereigns exercised considerable authority over the appropriation, transfer, and gratuitous distribution of land. In practice, newly established rulers and their affiliates often moved swiftly to dispossess members of the former elite, confiscating their properties and estates. These lands were subsequently incorporated into what became known as the lands state or royal domains designated for bureaucratic functions or the personal use of the monarch. In addition to the shah, ministers, high-ranking state officials, and religious authorities frequently amassed substantial estates during their brief tenures of influence. Numerous episodes throughout Iranian history illustrate this pattern of rapid and large-scale land appropriation.

While serving briefly as Minister of War, Reza Shah acquired vast tracts of land. Upon ascending the throne, he employed a combination of quasi-legal and extralegal mechanisms to seize large estates belonging to regional landowners in southern Kermanshah. He subsequently established a highly organized administrative apparatus to manage these holdings, staffed entirely by military personnel whose salaries and operational costs were covered by the state budget. By the end of Reza Shah's reign, his estates in western Iran alone spanned a region approximately 240 kilometers long and 150 kilometers wide. This area encompassed the entirety of the Mahidasht, Shahabad, Gilan-e Gharb, Eivan, Shirvan, and Ilam regions.

This study seeks to investigate the social consequences of Reza Shah's land in Kermanshah. Through a comprehensive analysis of archival sources and a document-based methodology, the study addresses the following research question: What were the social and developmental implications of Reza Shah's consolidation of private estates in the province of Kermanshah, and what were the long-term outcomes of this process?

Materials and Methods

This study adopts a descriptive-analytical methodology, with a temporal focus extending from the rise of the Pahlavi dynasty to the abdication of Reza Shah in 1941. The primary mode of data collection involves archival research, with emphasis on documents housed in the National Library and Archives of Iran. Supplementary sources, including periodicals and scholarly publications from the era, have also been consulted to ensure contextual breadth and historical accuracy. The analytical strategy is centered on the systematic organization and interpretation of archival evidence, allowing for a grounded evaluation of the socio-political transformations under study.

Research Findings

The findings of the study indicate that Reza Shah's consolidation of large-scale private estates in the western provinces of Iran, irrespective of the legality or illegality of the land acquisitions, had far-reaching social and infrastructural consequences. The administration of these estates, heavily reliant on state apparatus and resources, initiated a series of development projects primarily aimed at enhancing private productivity. However, these projects inadvertently contributed to broader social transformations and institutional modernization. A notable example is the transformation of the village of "*Harunabad*", which was renamed '*Shahabad'* and formally elevated to urban status to support estate administration. The establishment of modern institutions such as a governorate, police headquarters, educational offices, and a sugar factory facilitated the town's rapid development, eventually positioning it as the second most populous urban center in the province after Kermanshah.

In the agricultural domain, efforts were made to expand irrigation systems and bring rain-fed lands under cultivation. This included the construction of several dams and irrigation canals, which significantly improved agricultural output. While these interventions primarily served the Shah's private interests, they transformed agrarian relations, altered the composition of the landowning elite, and reshaped rural livelihoods. Landowners aligned with the central government were rewarded with fertile estates, while dissenting elites often faced exile and property confiscation.

Prior to these reforms, labor protections for agricultural workers were virtually nonexistent. During this period, however, modest welfare initiatives were introduced, such as the construction of estate housing for tenant

farmers and laborers. Furthermore, the emergence of sugar and cotton-processing industries contributed to the formation of a new class of skilled industrial workers. The establishment of institutions such as hospitals and agricultural schools, initially aimed at supporting the economic viability of Reza Shah's estates, had lasting effects on public health and education in the region.

Discussion of Results and Conclusions

This study set out to investigate the social and developmental consequences of Reza Shah's private lands in Kermanshah province. Situated within the broader framework of state-building and modernization, it illustrates how the intersection of traditional political authority and emergent industrial rationality generated dialectical pressures that led to structural transformation. Drawing on rarely accessed archival documents, the research demonstrates that the rapid expansion of Reza Shah's landholdings produced both immediate and long-term effects. In the short term, these included changes in agricultural production, labor relations, and the integration of agriculture with emerging industrial sectors.

Over the long term, these developments facilitated the formation of new urban centers such as *Ilam* and *Shahabad*, the expansion of transportation infrastructure, and the establishment of new administrative institutions. Some of these projects, particularly in infrastructure development, served dual purposes: advancing Reza Shah's personal interests while simultaneously aligning with the modern state's objective of centralizing power in peripheral regions.

پژوهش‌های تاریخی
سال هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۶)، تابستان ۱۴۰۴، ص ۷۸-۶۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۳/۱۲ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۹

مقاله پژوهشی

پیامدهای اجتماعی و عمرانی و گسترش املاک خصوصی رضا شاه در کرمانشاهان

مطلب مطلبی، استادیار تاریخ، عضو هیات علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران
m-motalebi@nali.ir
شهرام غلامی*، استادیار گروه تاریخ، گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹- ۱۴۶۶۵، تهران، ایران
Shahramgholami@cfu.ac.ir

چکیده

تصاحب زمین‌های کشاورزی و خلع‌ید مالکان طبقهٔ حاکم توسط فرمانروایان جدید، به‌عنوان روشی نهادینه‌شده برای کسب قدرت و تضعیف خاندان‌های حکومتگر قبلی، پیشینه‌ای دراز در تاریخ ایران دارد و دورهٔ پهلوی نیز از این رویه مستثنا نبود. رضا شاه مانند شاهان پیشین با دست‌اندازی بر زمین‌های مالکان قدیمی به شیوه‌های شبه‌قانونی و فراقانونی املاک گسترده‌ای در بیشتر ایالت‌های مهم کشاورزی ایران ازجمله مازندران و کرمانشاهان به دست آورد و به بزرگ‌ترین زمین‌دار ایران یا شاید خاورمیانه تبدیل شد. این نوع بزرگ‌مالکی در دوران گذار مدرن شدن ایران و تغییرات شتابان نهادی و صنعتی‌سازی کشور پیامدهای گوناگونی می‌توانست داشته باشد. این پژوهش با تمرکز بر املاک گستردهٔ رضا شاه در ایالت کرمانشاه به‌دنبال پاسخ به این پرسش است که شکل‌گیری املاک پهلوی در این ایالت چه پیامدهای اجتماعی به دنبال داشت و چه تغییری در عمران و نوسازی منطقه ایجاد کرد؟ در این مقاله که بیشترِ اتکای آن به اسناد آرشیوی است، کوشش شده تا با تحلیل گزارش‌های رسمی این دوره پیامدهای اجتماعی و اقتصادی گسترش املاک رضا شاه بر زارعان، مالکان و نوسازی منطقه بررسی شود. یافته‌های پژوهش نشان‌دهندهٔ آن است که در بُعد اجتماعی هرچند گسترش این املاک به زیان مالکان قدیمی و تااندازه‌ای خود دولت بود؛ اما در برخی مناطق باعث بهبود وضعت زارعان و شکل‌گیری طبقهٔ جدید کارگران صنعتی کارخانه‌ها شد و نیز بهبود نسبی در وضعیت بهداشتی و عمرانی منطقه پدید آمد. همچنین با گسترش سریع راه‌های ارتباطی پیوند میان شهر و روستا افزایش یافت و روستای کوچک هارون‌آباد به‌دلیل قرار گرفتن در مرکزیت ادارهٔ املاک شاهی، به یکی از شهرهای مهم استان تبدیل شد.

واژه‌های کلیدی: ایالت کرمانشاه، بزرگ‌مالکی، رضا شاه ، زمین‌داری، کشاورزی، عمران روستایی.

* نویسندهٔ مسئول

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.145537.2797

مقدمه

تا پیش‌از صنعتی شدن ایران در دهه‌های اخیر زمین‌داری از عوامل کسب قدرت، ثروت و منزلت اجتماعی به حساب می‌آمد. ازلحاظ نظری در فقه اسلامی همهٔ املاک و منابع و معادن کشور به حاکم اسلامی تعلق داشت؛ بنابراین، حاکم یا فرمانروا از تصرف شخصی، واگذاری یا بخشش بلاعوض زمین دستی گشاده داشت (طالقانی، بی‌تا، ص. ۱۴۶ــ ۱۴۷). ازلحاظ عملی نیز حاکمان و وزرا و وابستگان به حکومت پس‌از رسیدن به قدرت بی‌درنگ برای محروم کردن طبقهٔ حاکم گذشته، به مصادرهٔ اموال و املاک می‌پرداختند و این زمین‌ها به نام اراضی خاصه یا خالصه برای امور دیوانی یا امور شخصی سلطان تصاحب می‌شد. (۱) علاوه‌بر شاه، وزرا، امرای بلندپایه حکومتی و روحانی در مدت کوتاه اقتدار خود، می‌توانستند املاک گسترده‌ای را تصاحب کنند؛ برای نمونه، املاک میرزا عباس ایروانی معروف به آقاسی وزیر محمد شاه، چنان گسترده بود که فهرست این املاک در کتاب *طبقات ناصری*، حدود ۵۰ صفحه بود که شمار آن‌ها ۱۴۳۸ روستا و مزرعه و ارزش آن‌ها بیش از ۵ میلیون تومان گزارش شده و در بعضی منابع، شمار روستاهای در تملک وی را تا ۴۰۰۰ روستا نوشته‌اند (بهرامی، ۱۳۳۰، ص. ۱۴۵-۱۴۶).

نمونه‌های این قبض و بسط بزرگ‌مالکی در کوتاه‌مدت در سرتاسر تاریخ ایران بسیار زیاد است. دربارهٔ کرمانشاه برای دورهٔ نزدیک به پژوهش حاضر می‌توان نمونهٔ فرمانفرما را مثال زد. عبدالحسین میرزا فرمانفرما که برای مدت کوتاهی پیش‌از کودتای رضا خان حاکم این ایالت بود، املاک گسترده‌ای تصاحب کرد؛ برای نمونه او در سنقر کُلیایی تا سال ۱۲۸۳ در طی دو سالی که حاکم کرمانشاه بود، به‌تنهایی ۲ روستای شش‌دانگ و ۴ روستای نیم تا چهاردانگ (روی‌هم‌رفته ۳ روستای شش‌دانگ) در اختیار داشت (Rabino, 1907, p. 243-244)؛ اما در دورهٔ دوم حکومتش (۱۲۹۰-۱۲۹۳) با استفاده از وضعیت آشفتهٔ منطقه بیش از ۸ روستای شش‌دانگ و ۱۴ روستای یک تا پنج‌دانگ را در تملک داشت (ساکما[1]، ۲۴۰/۲۱۴۹۲)؛ البته این فقط بخشی از املاکی بود که وی در این منطقه از کرمانشاه به دست آورده بود و املاک او در اسدآباد (در آن زمان جزو کرمانشاه بود) و جاهای دیگر بسیار گسترده بود؛ بااین‌حال، او هرآنچه در این سال‌ها اندوخته بود، طبق سنت تاریخی ایران بعدها تحت فشار ادارهٔ مالیه کرمانشاهان برای پرداخت بدهی مالیاتی فروخت و به‌ناچار برخی از املاک خود در تهران را به نام رضا شاه ثبت کرد (فرمانفرماییان، ۱۳۷۷، ص. ۷۰).

رضا شاه نیز در دوران کوتاه‌مدت وزارتش زمین‌های بسیاری را خریداری کرد و پس‌از رسیدن به پادشاهی با روش‌های شبه‌قانونی و فراقانونی زمین‌های بزرگ‌مالکان منطقهٔ جنوب کرمانشاه را نیز به دست آورد. او با تعویض یا واگذاری زمین‌های خالصه به مالکان منطقه، املاک گسترده‌ای به نام خودش تصرف کرد و برای ادارهٔ آن، تشکیلات منظمی برپا کرد. مدیران این تشکیلات همه از نظامیان بودند و حقوق کارمندان و ادارهٔ تشکیلات از بودجه دولتی پرداخت می‌شد. قلمرو املاک رضا شاه در پایان حکومتش تنها در غرب ایران شامل محدوده‌ای بود که «طول آن چهل فرسخ یا دویست و چهل کیلومتر، و عرض آن بیست و پنج فرسخ یا یکصد و پنجاه کیلومتر بود» (ساکما، ۲۳۰/۱۷۴۷). این مساحت

[1] سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران.

شامل تمام جغرافیای ماهیدشت، شاه‌آباد، گیلان، ایوان، شیروان و چرداول و ایلام بود. بنا به گزارش هاریس (Haris) کارشناس آمریکایی به کمیسیون تقسیم املاک، ده سال پس‌از قانون واگذاری املاک رضا شاه، در سال ۱۳۳۱ هنوز ۳۱۵ روستای شش‌دلنگ در مساحتی برابر با ۵۰ هزار هکتار در اختیار ادارهٔ واگذاری املاک پهلوی باقی مانده بود (اتاق بازرگانی، ۱۳۳۸، ش. ۴/۸۲).

دربارهٔ املاک اختصاصی رضا شاه در مناطق مختلف ایران تاکنون چند مقاله نوشته شده؛ اما یا ارتباط مستقیمی به این موضوع پژوهش حاضر ندارد یا بسیار کلی‌اند. ازجمله میرزایی و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «وضعیت ملک و املاک در دور، رضا شاه» به بررسی کلی املاک رضا شاه و چگونگی تصاحب این زمین‌ها پرداخته‌لند؛ اما چون بیشتر استنادهای مقاله به منابع دست‌دوم است، اغلب مطالب آن با اسناد دست‌اول آرشیوی مغایرت دارد. همچنین، نتیجه‌گیری‌های آن شتاب زده بوده و حتی آدرس درستی از موقعیت جغرافیایی املاک رضا شاه ارائه نشده است. سپهر گرگانی (۱۳۹۴) نیز در مقالهٔ خود با عنوان «تاریخ املاک اختصاصی رضا شاه در گرگان» تاریخ این املاک اختصاصی را بررسی کرده؛ اما اشاره‌ای به املاک او در کرمانشاه ندارد. مقاله‌ای که فقط به‌صورت محدود به موضوع املاک اختصاصی رضا شاه در کرمانشاه پرداخته است، کرمی و رحمانیان (۱۳۹۸) نیز در مقاله‌ای با عنوان «مالکیت اختصاصی در کرمانشاه 'پهلوی اول'» عواملی مانند باستان‌گرایی و فروپاشی نظام ایلی را به‌عنوان عوامل اصلی شکل‌گیری املاک سلطنتی رضا شاه معرفی کرده‌اند. صرف‌نظر از ابهام در عنوان کلی مقاله و نتیجه‌گیری ناموجه از علل تصاحب زمین توسط رضا شاه، پیامدهای اقتصادی- اجتماعی آن، ازجمله شکل‌گیری کشاورزی تجاری، توسعهٔ کارخانهٔ قند و گسترش شبکهٔ آبیاری به‌طور مختصر و تنها کمتر از دو صفحه بررسی شده است. در این مقاله بااینکه داده‌های خوبی گردآوری شده؛ اما چند ایراد اساسی بر آن وارد است که البته به‌دلیل محدودیت در اینجا نمی‌توان به همهٔ آن‌ها اشاره کرد و تنها به ذکر چند ایراد از ثبت نادرست داده‌های تاریخی اشاره می‌شود: ازجمله اینکه با استناد به برخی منابع غیرمرتبط، تاریخ تشکیل ادارهٔ املاک اختصاصی رضا شاه در کرمانشاه را سال ۱۳۱۴ نوشته است؛ درحالی‌که تاریخ درست آن زمستان۱۳۰۴ است یا در جایی دیگر، ادارهٔ املاک غرب را زیرمجموعهٔ وزارت کشاورزی معرفی کرده است (کرمی و رحمانیان، ۱۳۹۸، ص. ۹۷)؛ درحالی‌که در آن هنگام اولاً وزارتخانه‌ای به نام وزارت کشاورزی وجود نداشت و ادارهٔ املاک زیر نظر ادارهٔ کل فلاحت اداره نمی‌شد؛ بلکه مستقیم زیر نظر تشکیلات حسابداری دربار بود. (۲) تفاوت مقالهٔ حاضر با پژوهش پیشین این است که به‌جای پرداختن به علل روی آوردن رضا شاه به تصاحب و خرید زمین در کرمانشاهان و ماهیت تشکیلات ادارهٔ املاک فقط بر پیامدهای اجتماعی آن متمرکز شده است. در اینجا مسائلی مانند توسعهٔ راه‌ها، گسترش شبکهٔ آبیاری، تغییر الگوی کار و گسترش شبکهٔ بهداشت و درمان بحث شده که نتیجهٔ مستقیم شکل‌گیری املاک خصوصی رضا شاه بوده و در پژوهش‌های قبلی دیده نشده است.

با توجه به گستردگی قلمرو املاک رضا شاه که بخش وسیعی از استان‌های کنونی کرمانشاه و ایلام را در بر می‌گرفت، پژوهش، پیرامون پیامدهای یکپارچه‌سازی اراضی خصوصی سلطنتی در دورهٔ مدرن تاریخ ایران اهمیت بسزایی دارد. پژوهش حاضر با بررسی گسترده و مبسوط در اسناد آرشیوی می‌کوشد تا با داده‌کاوی و روش تحلیل اسنادی،

پیامدهای اجتماعی و عمرانی گسترش املاک خصوصی رضا شاه در کرمانشاه را بررسی کند. هدف این مقاله پاسخ به این پرسش است که گسترش املاک اختصاصی رضا شاه در ایالت کرمانشاهان چه تأثیری بر وضعیت اجتماعی مردم و فعالیت‌های عمرانی منطقه داشت و نتایج بلندمدت آن چه بود؟ در ادامه، مهم‌ترین پیامدهای اجتماعی تشکیل ادارهٔ املاک رضا شاه ازجمله توسعهٔ شبکهٔ آبیاری، گسترش راه‌های زمینی، اصلاح امور رعیتی، توسعه و ترویج آموزش حرفه‌ای کشاورزی و گسترش شبکهٔ بهداشت بحث و بررسی می‌شود. سایر پیامدهای اقتصادی آن، ازجمله گذار از کشاورزی معیشتی به کشاورزی تجاری، پیوند میان کشاورزی و صنعت ازطریق ساخت کارخانه‌های قند و پنبه‌پاک‌کنی در مقالهٔ جداگانه‌ای بررسی می‌شود.

الف: پیامدهای عمرانی

۱. توسعه شبکهٔ آبیاری

در نظریه استبداد شرقی که می‌توان از آن به‌عنوان «حاکمیت آب‌سالار» یا «جامعه هیدرولیکی» یاد کرد، منشأ استبداد سیاسی به ماهیت خشکی سرزمینی و در نتیجه نیاز به پروژه‌های آب‌رسانی و قدرت سازمانی دولت برای انجام این برنامه‌های عمرانی بزرگ نسبت داده می‌شود (رک: ویتفوگل، ۱۳۹۱). به همین ترتیب، افرادی مانند پطروشفسکی (Petrushevsky) گمان کرده‌اند که منشأ مالکیت زمین‌های دولتی یا خالصه در مناطق خشکی، مانند ایران، ناشی از توانایی دولت در سازمان‌دهی و مدیریت شبکه‌های عمومی آبیاری بوده است (پطروشفسکی، ۱۳۴۵، ج. ۸۳/۲). در این جستار به‌دلیل محدودیت نمی‌توان به جزئیات تطبیق این نظریه با اقدام‌های عمرانی در املاک اختصاصی رضا شاه در کرمانشاهان پرداخت؛ اما در کل، توصیف گسترده اقدام‌های صورت‌گرفته در اینجا می‌تواند بعدها در مباحث نظری راهگشا باشد. اقدام‌های ادارهٔ املاک غرب برای توسعهٔ شبکهٔ آب‌رسانی در منطقهٔ پیرامون کارخانهٔ قند شاه‌آباد، الگوی نظری استبداد شرقی ویتفوگل (Wittfogel) را به‌ظاهر تقویت می‌کند؛ اما بایستی به خاطر داشت که اقدام‌هایی مانند این‌ها نه با هزینهٔ شخصی، بلکه با هزینهٔ دولت، حشر و بیگاری رعایا و نظامیان، تنها در مقاطع کوتاهی روی داده است. وجود ده‌ها روستا و محله با نام‌های زورآباد، ظلم‌آباد، جبرآباد، جبارآباد و مانند این‌ها در پهنهٔ جغرافیای ایران حتی در مناطق غیرخشک فلات مرکزی گویای آن است که حکومت‌ها پیش‌از آنکه شایستگی خود را در مدیریت آب‌رسانی به اثبات برسانند یا کوچک‌ترین اقدامی انجام داده باشند، با تصاحب مناطق خشک و مرطوب به‌طور یکسان استبداد مطلقهٔ خود را گسترانده‌اند.

منطقهٔ تحت مالکیت اراضی رضا شاه در شاه‌آباد، ازلحاظ منابع آبی غنی بود و رودخانه‌ها و چشمه‌های فراوانی در آن جریان داشت، اما پایین بودن رودخانه‌ها نسبت به زمین‌های زراعی باعث شده بود تا بخش فراوانی از زمین‌های کشاورزی در آن منطقه همچنان به‌صورت دیم کشت شود. با برپایی کارخانهٔ قند و ضرورت کشت چغندر که نیاز بیشتری به آب داشت، باعث شد تا از سال ۱۳۱۵ اقدام‌های درزمینهٔ مهار آب‌های سطحی و گسترش توسعهٔ آبیاری صورت گیرد؛ در نتیجه با به‌کارگیری امکانات دولتی عملیات تقریباً گسترده‌ای برای ساخت بندهای سنگی و خاکی بر روی رودخانه‌های منطقه صورت گرفت. ازجمله یک سد سنگی بر روی رودخانه برف‌آب و پنج بند خاکی دیگر بر روی سراب سرنشور، سراب پیرزاده، ارکوازی و سراب علی ساخته شد. همچنین چندین کیلومتر نهر از این رودخانه‌ها برای آبیاری زمین‌های

پیرامون ساخته شد. با ساخت این نهرها ۴۸۱ هکتار زمین‌های دیم به زمین آبی تبدیل شد؛ بااین‌حال، چون برخی از این کانال‌ها با شیب مناسب ساخته نشده بود در چند نقطه باتلاق‌هایی به وجود آورده بود و استفادهٔ بیشینه‌ای از آبیاری به عمل نمی‌آمد؛ درحالی‌که با اصلاح این نهرها تا ۱۸۲۵ هکتار می‌توانست زیر کشت آبی برود (ساکما، ۳۷۰/۰۰۱۶۴، ص. ۷۸، ۱۰۷). علاوه‌بر احداث کانال‌های آب‌رسانی، در سال ۱۳۱۷ دستور لازم برای حفر یک رشته قنات در زمین‌های محدودهٔ کارخانهٔ قند صادر گردید و قرار شد تا سال بعد به بهره‌برداری برسد؛ اما از نتیجهٔ آن اطلاعی در دست نیست (ساکما، ۷۱/۲۳۰/۸۰۷۲).

۲. توسعهٔ راه‌ها و ارتباطات

بااینکه ایجاد کانال سوئز و گشایش راه آبی بصره – بغداد توسط شرکت کشتی‌رانی لینچ در رونق بازرگانی کرمانشاه در دهه‌های پایانی سدهٔ نوزدهم تأثیر بسیار فراوانی داشت (Floor, 2018, p. 227, 228)؛ اما در کمیت و کیفیت راه‌های کرمانشاهان تغییر مهمی رخ نداد و این موضوع همچنان مانع جدی برای توسعهٔ کشاورزی و دامداری تجاری منطقه بود. در طی جنگ جهانی اول، روس‌ها راه شوسهٔ تهران – همدان و در ادامه نیز انگلیسی‌ها راه همدان – کرمانشاه – بغداد را احداث کرده بودند و برای مدت‌های مدیدی این راه، تنها راه چرخ‌رو این مناطق بود و بقیه راه‌های این مناطق تا این زمان همچنان مالرو بودند (Floor, 2018, p. 244).

در دورهٔ رضا شاه اقدام‌های گسترده‌ای برای راه‌سازی در کل کشور انجام گرفت. میل به گسترش نفوذ دولت مرکزی در دورترین نقاط کشور، ایجاد راه‌سازی را ضروری می‌نمود و این موضوع در دستور کار دولت و حکمرانان ولایتی قرار گرفت. این سیاست در ابتدا در برخی از مناطق مانند لرستان اهدافی امنیتی – نظامی داشت؛ اما چنین هدف اولیه‌ای برای کرمانشاهان چندان اعتباری نداشت. به این دلیل که تقریباً موضع قریب‌به‌اتفاق ایل‌ها و طوایف کرمانشاهان همراهی با رضا شاه بود و دیگر اینکه بلافاصله بعداز تغییر سلطنت، تشکیلات املاک غرب در این ولایت شکل گرفته و رضا شاه برنامه‌های هدفمند و درازمدتی برای این منطقه داشت؛ بنابراین با توجه به گزارش‌های رئیس ادارهٔ املاک از ضرورت توسعهٔ اقتصادی راه‌سازی در حوزهٔ املاک و اجرای دقیق و بی‌درنگ آن توسط ادارهٔ راه، دیگر توجیه راه‌سازی فقط به دلایل امنیتی در این منطقه درست به نظر نمی‌رسد. به‌هرحال، توسعهٔ روزافزون املاک شاهنشاهی در کرمانشاهان و به‌ویژه شاه‌آباد و گیلان سبب می‌شد تا برای بهره‌برداری اصولی از آن، به جنبه‌های مختلف توسعهٔ حوزهٔ املاک غرب آن‌گونه که «منظور نظر خاطر ملوکانه» بود، «همه نوع دقت و رسیدگی» بشود (ساکما، ۲۹۷/۲۲۹۵۰)؛ زیرا توسعهٔ کمی و کیفی ادارهٔ املاک و همچنین کم کردن هزینه‌ها و افزایش درآمد و ارتباط مستمر و سریع با نواحی پنج‌گانه املاک، در گرو احداث و توسعهٔ راه‌ها بود.

در کرمانشاهان هم راه‌های ارتباطی آن در سال‌های نخست سلطنت رضا شاه به ولایات هم‌جوار مطلوب‌تر بود؛ اما رفت‌وآمد در راه‌های این ولایت هم به‌ویژه در زمستان بسیار دشوار بود. مسدود شدن راه‌های بین‌شهری در زمستان و همچنین راه کرمانشاه – همدان که تنها راه ارتباطی و در واقع «شاهراه تجاری ایران بود» امری عادی بود (امیراحمدی، ۱۳۷۳، ج. ۸۳/۱)؛ برای نمونه در بهمن ۱۳۱۰، راه کرمانشاه به همدان در گردنهٔ اسدآباد تقریباً بیست روز مسدود بود و مسافران و مکاری‌ها طی این مدت در قهوه‌خانه‌ها و روستاهای سر راه انتظار افتتاح راه را

می‌کشیدند (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۰، ش. ۲/۲۵)

تا سال ۱۳۱۰ قدرت حکومت مرکزی در اقصی نقاط کشور تثبیت شده بود. خان‌ها و بزرگ‌مالکان و سران طوایف یا از بین رفته بودند یا در زندان و تبعید به سر می‌بردند؛ بنابراین با آغاز دههٔ دوم سلطنت رضا شاه مهم‌ترین هدف توسعه و احداث راه‌ها، توسعهٔ تجاری و اقتصادی بود. گذشته از این، به‌دلیل آنکه ایجاد طرق شوسهٔ تجارتی کمک و مساعدت مهمی» برای توسعهٔ «امور اقتصادی و تجاری غرب و کردستان» به حساب می‌آمد، بررسی‌های لازم برای توسعهٔ راه‌های این حدود انجام گرفت (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۱، ش. ۱/۶۹). در دههٔ نخست حکومت رضا شاه برخی راه‌های اصلی ارتباطی کشور تکمیل شده بود و در دههٔ دوم حکومت او نیز تجهیز و تکمیل راه‌های اصلی و ساخت راه‌های فرعی و درون‌ولایتی در دستور کار قرار گرفت. به‌طوری که مراکز ولایتی ازطریق راه‌هایی که ساخته شد، به بیشتر شهرها و بخش‌های مهم پیوند یافتند. در راستای این هدف، رضا شاه که در ۳اسفند ۱۳۱۰ به منطقهٔ گوآور آمده بود، بر تسریع ساخت راه شوسهٔ گیلان غرب – حسین‌آباد (ایلام) تأکید کرد (درخشانی، بی‌تا، ص. ۲۲۱).

در ادامهٔ این سیاست، ساخت راه‌های فرعی هم در دستور کار قرار گرفت. در ۲۵بهمن ۱۳۱۱ راه شاه‌آباد – سرپل به کرند هم افتتاح شد (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۱، ش. ۱/۳۳) در سال ۱۳۱۲ راه هارون‌آباد (شاه‌آباد) – حسین‌آباد (ایلام)، راه قصرشیرین– منصورآباد به بهره‌برداری رسید. در همین سال راه شاه‌آباد – ایلام با ساخت تونلی که از گردنهٔ کوه رامو می‌گذشت، تکمیل شد. شاه با ستایش از این راه، آن را بهترین راه طراحی‌شده در ایران توصیف کرد (Burrell, 1997, v. 9/423, 527). ظاهراً این اولین تونل کشور بود که در مسیر راه شوسهٔ شاه‌آباد به حسین‌آباد (ایلام) ساخته شد (درخشانی، بی‌تا، ص. ۲۲۳). با تکمیل این راه، حسین‌آباد به ایلام و منصورآباد به مهران تغییر نام یافتند.

در همین سال کار ساخت راه کرمانشاه به نوسود از سر گرفته شد و سرانجام این راه در ۱۶اردیبهشت۱۳۱۳ با حضور رئیس طرق غرب افتتاح شد (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۳، ش. ۳/۹۷). در این سال، ساخت راه کرمانشاه – خرم‌آباد ازطریق هرسین – نورآباد – الشتر آغاز شد و در سال ۱۳۱۴ به بهره‌برداری رسید. با ساخت این راه اولاً شهر هرسین و منطقهٔ کاکاوند از راه ارتباطی برخوردار می‌شد و دیگر اینکه مسیر خرم‌آباد – کرمانشاه ۱۶ فرسخ از مسیر قبلی کوتاه‌تر می‌شد؛ زیرا پیش‌از آن خرم‌آباد ازطریق همدان – ملایر به کرمانشاه ارتباط می‌یافت که مسیر طولانی‌تری بود (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۳، ش. ۲/۲۸۱؛ کوشش، ۱۳۱۴، ش. ۱/۲۴۸).

در سال ۱۳۱۴ ساخت راه شاه‌آباد– گهواره در مسیر رودخانهٔ زِمکان تکمیل شد و کار ساخت راه جدید راهبردی چرداول و گیلان دنبال شد، این راه‌ها به‌ترتیب از کیلومترهای ۳۲/۵ و ۳۴ از راه شاه‌آباد جدا می‌شد (Burrell, 1997, v. 10/187, 233) وزیر راه به‌منظور نظارت بر راه‌های کرمانشاه و تکمیل راه و ساختمان و نیز چندین پل در این مسیر، شخصاً در اردیبهشت۱۳۱۶ از این پروژه‌ها بازدید کرد (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۶، ش. ۲/۱۰۲). در این سال تلاش شد مسیرهایی که وسایل نقلیه سنگین در آن‌ها تردد داشت، با تعویض پل‌های چوبی، ساخت پل‌های سنگی به‌جای آن آغاز شود (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۶، ش. ۲/۲۴۳). برای کوتاه‌تر کردن راه‌های ارتباطی استان نیز اقدام‌هایی صورت گرفت. ادارهٔ طرق کرمانشاهان در سال ۱۳۱۷ ساخت راه تازه‌ای در گیلان‌غرب را آغاز کرد که از راه سرپل‌ذهاب جدا شده و کرمانشاه را مستقیماً ازطریق دیره به

گیلان‌غرب متصل می‌کرد (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۷، ش. ۲/۱۰۸). معمولاً در راه‌سازی این مناطق، ساخت پل‌ها، کوه‌بُری یا کندن کوه‌ها را اداره راه انجام می‌داد و تسطیح سایر قسمت‌ها با بیگاری مردم محل و زارعان صورت می‌پذیرفت (ساکما، ۲۳۰/۸۰۷۲). در ۱آبان۱۳۱۷ راه گیلان‌غرب – سرپل‌ذهاب به طول ۵۱ کیلومتر به‌وسیلهٔ سرهنگ دنبلی فرماندار شاه‌آباد و با حضور رئیس راه غرب افتتاح شد (روزنامهٔ کوشش، ۱۳۱۷، ش. ۲/۲۴۱). به‌این‌ترتیب تا سال ۱۳۱۷ تمامی نواحی املاک غرب به‌وسیلهٔ راه‌های شوسهٔ اصلی و فرعی به یکدیگر متصل شدند و در این سال نیز روستاهای کوچک با ایجاد راه‌های ماشین‌رو و با بیگاری رعایا، به سایر مراکز متصل شدند (ساکما، ۲۳۰/۸۰۷۲).

در سال ۱۳۱۷ مباشر املاک غرب پیشنهاد داد تا برای حمل‌ونقل پنبه و سایر محصولات، راه شوسهٔ گیلان به کفرآور و ویژنان، و راه گیلان به زرنه ایوان ساخته شود. به گزارش او ادارهٔ راه تنها لازم بود «عملیات کوه‌بُری و پل‌سازی این سه راه را انجام دهد و بقیهٔ راه‌سازی را خود رعایا انجام خواهند نمود». پس‌از آنکه این تقاضا ازطریق ادارهٔ حسابداری دربار به اطلاع رضا شاه رسید، بی‌درنگ اعتبار کافی ازطریق وزارت راه به ادارهٔ راه کرمانشاه داده شد و ساخت این راه در سال ۱۳۱۸ آغاز شد (ساکما، ۸۰۷۲ /۲۲۰، ص. ۶۴ تا ۸۱).

۳. شکل‌گیری و گسترش شهر شاه‌آباد (اسلام‌آباد)

یکی از پیامدهای مهم و ماندگار تشکیل ادارهٔ املاک شاهنشاهی در غرب ایران، مرکزیت یافتن و توسعهٔ روستای هارون‌آباد و حسین‌آباد بود که به‌ترتیب به شاه‌آباد و ایلام تغییر نام یافتند. در سال ۱۳۰۸ واحد جغرافیایی سیاسی– اداری تازه‌ای به نام باوندپور در ایالت کرمانشاه با مرکزیت روستای هارون‌آباد که ادارهٔ املاک اختصاصی رضا شاه در آنجا قرار داشت، ایجاد شد. با ایجاد فرمانداری و برپایی ادارات دولتی مانند شهربانی، دارایی، فرهنگ، کشاورزی و بیمارستان، این روستا به‌سرعت رشد کرد و تا پایان حکومت رضا شاه به‌صورت شهری کوچک درآمد و در حال حاضر دومین شهر استان پس‌از شهر کرمانشاه است. تا اوایل دورهٔ پهلوی، هارون‌آباد روستای کوچکی بود که تنها ۶۰ تا ۲۰۰ خانوار (۳۰۰ تا ۱۰۰۰ نفر) جمعیت داشت که البته فقط تابستان‌ها در آنجا سکونت داشتند (جعفریان، ۱۳۸۹، ج. ۶۷۵/۴؛ ج.۳۵/۱۰؛ Rabino, 1907, p. 90)؛ درحالی‌که شهرستان سنقر تا سال ۱۳۰۷ با ۱۴,۳۰۰ نفر دومین شهر استان بعداز کرمانشاه بود و شهرهای هرسین و کرند هرکدام با ۱۵۰۰ نفر در ردیف بعدی قرار داشتند (ساکما، ۲۹۷/۲۰۹۷) با مرکزیت یافتن شاه‌آباد جمعیت آن به‌سرعت افزایش یافت. تا سال ۱۳۱۶ جمعیت آن به ۱۵۰۰ نفر و در سال ۱۳۲۰ به ۳۹۶ خانوار (حدود ۲۰۰۰ نفر) افزایش یافت (ساکما، ۲۹۳/۰۱۲۸۶؛ ساکما، ۳۷۰/۰۰۳۶۴، ص. ۳۲۵) و شهرهای پیرامون را تحت‌تأثیر قرار داد؛ چنان‌که بیمارستانی که قرار بود در سال ۱۳۰۷ در شهر کرند برپا شود، به شاه‌آباد منتقل شد. این در حالی بود که در سال ۱۳۲۰، جمعیت کرند ۱۰۰۰ خانوار و جمعیت شاه‌آباد تنها ۳۹۶ خانوار بود (کوشش، ۱۳۰۷، ش. ۱/۴۶؛ ساکما، ۳۷۰/۰۰۳۶۴). در دورهٔ رضا شاه بناهای زیبایی طبق اصول بهداشتی در پیرامون میدان مرکزی شاه‌آباد ساخته شد. تا سال ۱۳۲۰ روزبه‌روز به آبادی آن افزوده می‌شد و به شهر کوچکی تبدیل شد؛ اما از سال ۱۳۲۰ به بعد تا حدود سال ۱۳۲۸ نه‌تنها به عمران آن اضافه نشد، بلکه به‌دلیل سهل‌انگاری در نگهداری بناها و باغ‌های آن، از بیشتر بناهای مهم به‌جز چند ادارهٔ دولتی که آن نیز در شرف خرابی بود، ویرانه‌هایی بیش باقی نمانده بود (رزم‌آرا،

۱۳۳۱، ج. ۲۶۹/۵).

از نحوهٔ انتقال و جابه‌جایی جمعیتی در املاک خصوصی رضا شاه در منطقهٔ کرمانشاه اطلاعات چندانی در دست نیست؛ اما طبق گزارش کنسول بریتانیا در سال ۱۳۱۰، ۳۷ خانوادهٔ آشوری پناهندهٔ از روسیه وارد ایران و در املاک رضا شاه در شاه‌آباد غرب (اسلام‌آباد) به‌عنوان کشاورز اسکان داده شدند (Burrell, 1997, v. 9/48).

ب: برنامه‌های حمایتی از کارگران و کشاورزان

۱. ایجاد خلنه‌های رعیتی برای زارعان و مستخدمان املاک

یکی از اقدام‌های خوبی که در حوزهٔ املاک رضا شاه صورت گرفت انجام برخی برنامه‌های حمایتی از کارگران و کشاورزان بود. ازآنجایی‌که بیشتر مستخدمان ادارهٔ املاک غرب در شاه‌آباد دست‌کم تا سال ۱۳۰۷ از افراد غیربومی و بدون خانهٔ شخصی بودند با پیشنهاد مباشر ادارهٔ املاک غرب و حمایت دفتر محاسبات شاهنشاهی تسهیلاتی برای ایجاد خانه‌های رعیتی و کاهش هزینه‌های آن‌ها صورت گرفت؛ چراکه در این زمان، اجارهٔ یک خلنهٔ دوخولبه در همان محل ۳ تا ۴ تومان در ماه بود که با در نظر گرفتن ۷ تا ۹ تومان حقوق برای کارگران ساده، اجارهٔ خانه دست‌کم یک‌سوم دریافتی آن‌ها بود. موضوع نبود مسکن و اجارهٔ نسبتاً سنگین – نسبت به دریافتی کارگران– یکی از دل‌مشغولی‌های کارگران به‌ویژه عائله‌مندان بود و آن‌ها «از حیث بی‌منزلی خیالشان پریشان و این پریشانی باعث اختلال» و پیش نرفتن امور و پایین آمدن کارایی کارگران بود. در همین راستا ادارهٔ املاک غرب با حمایت دفتر محاسبات شاهنشاهی طرحی ارائه داد که طبق آن دست‌کم در مرحلهٔ نخست برای مستخدمان غیربومی با مساعده‌ها و تسهیلاتی خانه‌های رعیتی ساخته می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). این طرح که در ابتدا فقط برای مستخدمان غیربومی پیشنهاد شده بود، بی‌درنگ به رعایای بومی هم تعمیم یافت؛ البته اولویت، روستاها و مناطقی بود که در مسیرهای پرتردد و در جاده‌های مواصلاتی قرار داشتند. برنامهٔ دفتر محاسبات مخصوص شاهنشاهی و ادارهٔ املاک، در ابتدا، حمایت مالی مستقیم برای خانه‌سازی نبود، بلکه با تشویق کدخدایان و ثروتمندان محلی از آن‌ها می‌خواست تا در جاهای مشخص‌شده خانه‌هایی به سبک جدید بسازند تا بدین روش، دیگران نیز به‌تدریج به آن‌ها تأسی نموده و هزینه‌ای بر ادارهٔ املاک متحمل نشود. زارعانی که توان مالی داشتند یا اینکه روستاهای آن‌ها در مسیر راه‌های مواصلاتی یا به عبارت بهتر در دید رهگذران بود، اجبار بیشتری در ساخت خانه‌های جدید داشتند. رعایای روستای بدروئی شاه‌آباد چون در سر جادهٔ مواصلاتی قرار داشتند، مجبور شدند بدون مساعدت و کمک دولت و ادارهٔ املاک ۳۲ واحد ساختمان جدید بسازند (ساکما، ۲۴۰/۲۵۴۸۵). خانه‌های رعیتی جدید به‌ویژه آن‌هایی که با مساعدت ادارهٔ املاک ساخته شدند، نقشه‌ای یکسان داشتند که شامل دو اتاق نشیمن، دو انباری، یک طویله و یک حیاط بود. کل هزینهٔ ساخت خانه‌ای با این مشخصات در سال ۱۳۰۷ حدود ۲۶۶ تومان برآورد شده بود که هریک از رعایا در شروع به ساخت ۱۰۰ تومان مساعده بلندمدت دریافت می‌کرد و علاوه‌بر آن، تهیهٔ چوب سقف و درب خانه‌ها هم ازسوی حکومت تأمین می‌شد. با توجه به درآمد کارگران و زارعان و هزینهٔ کل ساخت یک خانه و همچنین مساعده‌های دولت و ادارهٔ املاک، ساخت خانه‌های رعیتی و

خانه‌دار شدن رعایا بار اضافی بر آن‌ها تحمیل نمی‌کرد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶) روند ساخت خانه‌های رعیتی در قلمرو ادارهٔ املاک استمرار یافت. آهنگ شتاب آن در نواحی مختلف متفاوت بود. مناطقی که در مسیرهای مواصلاتی یا به تعبیری در دید بیشتر بود، این روند شتاب بیشتری داشت و رعایای این مناطق ملزم به ساخت خانه با مساعده یا بی‌مساعده بودند و این الزام و اجبار برای مناطق خارج از مسیرهای مواصلاتی کم‌رنگ‌تر بود.

طبق مادهٔ اول قانون عمران که در آبان۱۳۱۶ به‌منظور عمران و آبادی روستاهای ایران به تصویب رسید، مالکان املاک شخصی و متولیان موقوفه‌ها موظف به اصلاح خانه‌های رعیتی با اصول بهداشتی و تأسیس راه‌های بین روستایی بودند (جزایری، ۱۳۴۲، ص. ۱۵۴). دربارهٔ اینکه این قانون در نواحی مختلف کشور یا خود املاک رضا شاه تا چه اندازه به اجرا درآمده است، تا سال پایانی حکومت رضا شاه اطلاع دقیقی در دسترس نیست؛ اما گزارش اسفریجانی بازرس اختصاصی از وضعیت املاک شاهنشاهی به رضا شاه، سبب شد که او طی فرمانی وزارت کشور را ملزم به ساخت ۲۰۰۰ خانه برای رعایای شاه‌آباد غرب کند. این پروژه ۴ساله و قرار برآن بود که ۲۰۰ واحد در سال ۱۳۲۰ و در سال‌های بعد، سالی ۶۰۰ واحد از این ساختمان‌ها به رعایا تحویل داده شود. ساخت خانه‌های رعیتی در این مرحله با اطلاع فرمانداری شاه‌آباد و نظارت دارایی محل همراه بود (ساکما، ۳۱۰/۵۵۲۰۳). در واقع فقط ۲۰۰ واحد از این ساختمان‌ها تحویل شد و با استعفای اجباری رضا شاه این پروژه به اتمام نرسید؛ بنابراین آن بخش از عمران روستایی که طبق قانون قرار بود با بودجهٔ مالکان اختصاصی در روستاها فراهم شود، در املاک خود رضا شاه با بودجه دولت و به‌کارگیری نیروهای ادارات دولتی به انجام رسید.

۲. شکل‌گیری طبقهٔ جدید کارگران

گسترش املاک رضا شاه و ایجاد فعالیت‌های جدید صنعتی، زراعتی و خدماتی در قلمرو ادارهٔ این املاک، الگوی سنتی قراردادهای کاری و شیوه‌های سهم‌بَری زراعی را تااندازه‌ای تغییر داد. وضعیت کاری کارگران و همهٔ مستخدمان ادارهٔ املاک پس‌از تأیید دفتر محاسبات مخصوص شاهنشاهی، در دفاتری ثبت می‌شد و پس‌از آن جزو مستخدمان املاک می‌شدند. آن‌هایی که در این دفاتر ثبت می‌شدند کسانی بودند که حقوق ماهیانه دریافت می‌کردند و تمام یا بخش عمدهٔ دریافتی آن‌ها به‌صورت نقدی بود (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). کارگران و مستخدمان ادارهٔ املاک چندین دسته بودند.

۱- کارگران صنعتی کارخانه‌ها و کارگاه‌های این تشکیلات مانند کارخانهٔ قند و کارگاه پنبه‌پاک‌کنی؛

۲- کارگران فنی نظیر رانندگان تراکتورها و اتومبیل‌های ادارهٔ املاک؛

۳- کارگران زارع - مهاجر، انبارداران.

از شمار کارگران این تشکیلات اطلاعی دقیقی در دست نیست؛ اما با توجه به داده‌های موجود می‌توان آماری نزدیک به‌واقع از تعداد شاغلان در این تشکیلات ارائه داد. بیشترین تعداد کارگران در کارخانهٔ قند شاه‌آباد فعالیت داشتند. داده‌های موجود تعداد شاغلان در این واحد را ۴۲ نفر نشان می‌دهد که ترکیبی از کارگران و عمله‌های ایرانی و متخصصان و تکنسین‌های خارجی بود. در کنار کارگران، شماری از کارمندان اداری هم مشغول کار بودند. بخشی از کارگران کارخانه، دائمی و بخشی هم فصلی بودند (ساکما، ۲۴۸/۲۵۷). در کنار کارگران ایرانی که بیشتر، کارگران ساده بودند، شماری از متخصصان خارجی نیز در آنجا فعالیت داشتند که البته برخی از آن‌ها

به‌صورت دائمی و برخی به‌صورت فصلی و موقتی در استخدام کارخانه بودند. کارگران موقت خارجی، بیشتر در زمان برداشت محصول و زمان‌هایی که کارخانه لازم بود به‌صورت شبانه‌روز فعالیت داشته باشد، حضور می‌یافتند. در سال ۱۳۱۶، ۹ نفر متخصص از پراگ استخدام شدند که حضور آن‌ها در محل، بیشتر در هنگامی که کارخانهٔ قند به‌صورت شبانه‌روزی کار می‌کرد، حدود ۳ تا ۶ ماه در سال بود. علاوه‌بر این، ۶ نفر دیگر از مستخدمان خارجی در طول سال به‌طور کامل در کارخانه حضور داشتند. ساعت کاری کارگران ۹ ساعت در روز بود؛ اما در دوره‌های بهره‌برداری که کارخانه به‌صورت دو شیفت کار می‌کرد، کارگران مجبور بودند ۱۲ ساعت کار کنند و در کارخانه حضور داشته باشند که البته سه ساعت آن به‌عنوان اضافه‌کار محاسبه می‌شد و در قبال آن ۳۰درصد به حقوق کارگران اضافه می‌شد (ساکما، ۳۱۰/۴۵۰۷۵).

پس‌از کارخانهٔ قند، کارگاه پنبه‌پاک‌کنی گیلان‌غرب با ۲۰ کارگر در جایگاه بعد قرار داشت (ساکما، ۲۴۰/۸۹۸۹۷). همچنین ۶ نفر هم به‌عنوان رلنندهٔ تراکتور در ادارهٔ املاک غرب استخدام شده بودند (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). در کنار این‌ها که به‌صورت تخصصی در مشاغل جدید فعالیت می‌کردند، تعدادی باغبان بودند که به‌صورت سالانه استخدام می‌شدند و در مزارع نمونه و پراکندهٔ ادارهٔ املاک مشغول فعالیت بودند. پس‌از آن، زارعان مهاجری بودند که از استان‌های هم‌جوار و حتی کشور عراق وارد تشکیلات ادارهٔ املاک شدند. دستهٔ اخیر به‌صورت رسمی جزو مستخدمان ادارهٔ املاک محسوب نمی‌شدند؛ اما تسهیلاتی برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شد که همین تسهیلات و مساعده‌ها آن‌ها را از زارعان بومی متمایز می‌کرد.

در آغاز شکل‌گیری املاک شاهنشاهی زارعان و کشاورزانی که آشنا به اصول کشت محصولات مدنظر ادارهٔ املاک بودند از ولایاتی مانند همدان، ملایر، اصفهان، ورامین، قم، ارمنیان ارومیه و حتی کشور عراق به کرمانشاه دعوت شدند تا با استفاده از تجربهٔ آن‌ها در کشت محصولات مدنظر، هم زمینهٔ آشنایی کشاورزان بومی را با کشت محصولات جدید فراهم کنند و هم اینکه با استفاده از روش‌های نوین، بهره‌وری زمین بهبود یابد. برای این دسته، مشوق‌هایی شامل پرداخت ۲ تومان پول نقد، ۱۵ من جیره، تهیهٔ الاغ جهت کودکشی و بارکشی، تأمین خانه‌هایی برای اسکان خانواده و... در نظر گرفته می‌شد. این مشوق‌ها و مساعده‌ها فقط برای زارعان غیربومی بود و بومی‌ها بهره‌ای از آن نداشتند (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). وضعیت مستخدمان ادارهٔ املاک با توجه به موقعیت آن‌ها متفاوت بود. قراردادهایی که با زارعان و به‌صورت ویژه با باغبانان بسته می‌شد از اصول مشخصی پیروی نمی‌کرد؛ مثلاً برای باغبانان مندلیجی که در سومار استخدام شده بودند، ماهانه ۳ تومان وجه نقد و سالی ۱۵۰ من گندم، به‌علاوه دوسوم سبزی‌کاری و صیفی‌کاری که در باغ به عمل می‌آوردند، توافق شده بود (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶)؛ درحالی‌که یک باغبان دیگر بدون دریافت پول نقد و فقط در قبال سالیانه ۳ خروار گندم و یک‌دوم درآمد حاصل از صیفی‌کاری و دیگر محصولات به‌عمل‌آمده در باغ استخدام شده بود (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). در گزارشی دیگر حقوق ماهیانهٔ یک باغبان بدون مساعده ۷ تومان ذکر شده است (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). کارکنان با مشاغل تخصصی جدید یا افراد خارجی دستمزدهای بیشتری دریافت می‌کردند که گاه ۱۰ برابر دستمزد باغبان‌ها بود؛ مثلاً حقوق ماهانهٔ راننده‌های تراکتور ۱۲ تومان (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶) و حقوق ماهیانهٔ مهندس

نقشه‌بردار املاک شاهنشاهی ۱۰۰ تومان، به‌اضافه هزینهٔ سفر و فوق‌العادهٔ روزانه بود (ساکما، ۲۳۰/۱۶۵۴۸). به همین ترتیب، مسیو ارمناک فلاح که متخصص امور فلاحتی بود، ماهی ۷۵ تومان حقوق می‌گرفت (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶)؛ بنابراین طبق اسناد موجود تناسب و ضابطهٔ یکسانی در پرداخت حقوق مستخدمان ادارهٔ املاک وجود نداشت و گاه اختلاف دریافتی یک کارگر ساده ادارهٔ املاک با دریافتی متخصصان امور کشاورزی و فنی بیش از ۱۰ برابر بود. همچنین، می‌توان تفاوت دریافت معناداری بین کارگران هم‌رسته نیز مشاهده کرد.

نکته درخور توجه اینکه پرداخت دستمزد مستخدمان ادارهٔ املاک همانند سایر هزینه‌های این تشکیلات بر عهدهٔ اداره‌ها و وزارتخانه‌های مربوطه بود؛ مثلاً کسی که باغبان مزرعه نمونهٔ شاه‌آباد بود، از ادارهٔ کل فلاحت حقوق دریافت می‌کرد و حقوق رانندگان تراکتورهای ادارهٔ املاک که از ارکان کل حرب قشون مأمور شده بودند، ازسوی نقلیهٔ کل قشون پرداخت می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶) یا حقوق نویسندگان برای اخذ علفچر (مالیات چراگاه) در نواحی مختلف با ماهی ۱۲ تومان توسط ادارهٔ تفتیش قاچاق داده می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶).

۳. حمایت از کارگران آسیب‌دیده

حقوق برخی از کارکنان ادارهٔ املاک از محل بودجهٔ ادارات دولتی پرداخت می‌شد؛ اما در غیاب قوانین کار و بیمه‌های اجتماعی گاه برای کارگران آسیب‌دیده و بیمار تسهیلاتی در نظر گرفته می‌شد که درخور توجه بود. کارگرانی که حین انجام وظیفه دچار آسیب‌های جسمی و جانی می‌شدند و به‌صورت عملی تحت پوشش بیمه یا قوانین حمایتی نبودند؛ اما معمولاً تسهیلاتی برای شخص آسیب‌دیده یا برای بازماندگان شخص متوفی در نظر گرفته می‌شد (ساکما، ۲۳۰/۲۵۹۶۸). همچنین در حوادث منجر به جرح و فوت در حین کار در کارخانهٔ قند شاه‌آباد مبالغی به شخص یا ورثهٔ وی پرداخت می‌کرد (ساکما، ۳۱۰/۲۵۸۰۷).

حمایت‌های نسبی درمانی، پرداخت غرامت برای آسیب‌های حین کار، مسکن و... توسط ادارهٔ املاک، منحصر به کارگرانی بود که تمام یا بخشی از حقوق خویش را نقداً دریافت می‌کردند؛ اما زارعان نَسق‌بر یا مستأجری که بر روی زمین‌های ادارهٔ املاک کار می‌کردند، از این امتیازها بی‌بهره بودند. به نظر می‌رسد شمار بیشتر زارعان و اینکه آن‌ها اجاره‌دار زمین‌های سلطنتی بودند و نه مستخدم، دلیل عمدهٔ این موضوع بود.

یکی دیگر از پیامدهای اجتماعی ادارهٔ املاک، تعدیل شرایط سهم‌بری برای زارعان بود. گویا در گذشته هم وضع زارعان املاک خالصه در قیاس با زارعان املاک اربابی بهتر بوده است؛ چون هیچ‌گونه مالیات و عوارض اضافی شامل دهقانان نمی‌شد و دیگر اینکه مجبور به پرداخت مالیات‌های مختلف و تهیه سوروسات، بیگاری و غیره نبودند (کرزن، ۱۳۶۲، ج. ۲/۵۵-۵۶). صرف‌نظر از عادلانه بودن یا نبودن نوع تملک زمین‌های کشاورزی ازسوی ادارهٔ املاک، تعامل آن با زارعان و رعایا نسبت به زارعان و رعایای خارج از قلمرو نسبتاً بهتر بود. زمین‌هایی که به رعایا و زارعان واگذار می‌شد سه‌چهارم محصول آن سهم رعایا و زارعان و یک‌چهارم آن سهم ادارهٔ املاک بود. در کنار آن در مواقع خشکسالی و آفت‌های کشاورزی مساعده‌هایی به زارعان تعلق می‌گرفت (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). خراج دادن که در زمین‌های اربابی رایج بود و رعایا ناچار به پرداخت آن بودند، از سال ۱۳۰۵ لغو شد (ساکما، ۲۳۰/۵۹۷۰۳). گذشته از

این گاهی مساعده‌هایی برای بذر، بدون سلف پرداخت می‌شد، ازجمله در سال ۱۳۱۷ مقدار ۱۰۰۰ خروار گندم و ۵۰۰ خروار جو بین آن دسته از رعایایی که محصول گندمشان دچار زنگ‌زدگی و آفت شده بود، تقسیم شد به‌شرط اینکه سرِ خرمن سال بعد عین مقدار بذر مساعده بازگردانده شود (ساکما، ۲۲۰/۸۰۷۲، ص. ۶۲).

ازسوی‌دیگر زارعان، اجاره‌دارها، کارگران کارخانه‌ها، شوفرها، باغبانان‌ها و... ادارهٔ املاک هرکدام وظایف مشخصی داشتند که می‌بایست انجام می‌شد. در مواقعی که ادارهٔ املاک به‌ویژه برای کارهای ساختمانی نیازمند کارگرانی می‌شد، اگر زمان کاشت، داشت و برداشت محصول بود، زارعان و اجاره‌دارها را به بیگاری نمی‌گرفت (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶). همچنین کارهای ساختمانی ادارهٔ املاک ازقبیل دیوارچینی باغ‌ها، ساخت انبار، ساختمان‌های اداری و... به بنّاهای محل مقاطعه داده می‌شد، در قراردادهای بین این اشخاص و ادارهٔ املاک، تأمین نیروی انسانی استادکار، از زارعان بود که از این طریق آن‌ها را به بیگاری می‌کشیدند و در قراردادها تعداد عمله‌هایی که ادارهٔ املاک می‌بایست در اختیار استادکار قرار دهد، مشخص می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۵۹۷۰۶).

ج: ایجاد خدمات آموزشی و بهداشت و درمان

۱. برپایی مدارس فلاحتی

اولین تلاش‌ها برای دایر کردن مدارس فلاحتی در ایران با تأسیس مدرسهٔ فلاحتی تهران با مدیریت مسیو داشر (Dasher) بلژیکی در سال ۱۲۸۰ به ثمر نشست. این مدرسه به‌مدت شش سال فعال بود و باوجود تربیت تعدادی فارغ‌التحصیل به‌عنوان فلاح، عملاً فارغ‌التحصیلان آن به کار کشاورزی نپرداختند. پس‌از پایان قرارداد مسیو داشر بلژیکی مدرسه هم تعطیل گردید. در سال ۱۲۹۱، یعنی ۱۱ سال بعد، در دورهٔ وزارت حسین علاء بر وزارتخانه فوائد عامه و تجارت و فلاحت، با توجه به تجربهٔ ناموفق فارغ‌التحصیلان نخستین مدرسه فلاحت، قرار برآن شد که مدرسهٔ جدید فلاحت «مخصوصاً شاگردان آن از اطفال رعایا باشند»؛ اما این تلاش هم راه به جایی نبرد (سالنامهٔ علمی و فلاحتی، ۱۳۱۵، ص. ۴-۷). بار دیگر طرح تأسیس مدارس فلاحتی در سال ۱۲۹۶ مطرح شد. قرار برآن بود که دو مدرسه؛ یکی مدرسهٔ عالی علمی فلاحتی و دیگری مدرسهٔ بزرگران کرج دایر شوند و برای این دو مدرسه زمین‌هایی از خالصه‌جات دولتی تخصیص داده شد که برای اولی خالصهٔ قصر قجر و برای دومی خالصهٔ کرج در نظر گرفته شد (مجلهٔ فلاحت و تجارت، ۱۲۹۷، ش. ۳۰۹/۱۷). دبستان بزرگران زیر نظر وزارت فلاحت و تجارت و فوائد عامه بود. مدرسه ۴۴ هکتار زمین کشاورزی داشت که به سه آیش تقسیم‌بندی شده بود و هر سال ۱۵ هکتار آن زراعت می‌شد. این مدرسه در ابتدا جمعاً سه معلم داشت؛ مسیو شریکر (Schricker) مجارستانی، مدیر فنی و معلم عملی فلاحت و دو نفر دیگر؛ یکی مدیر اداری بود و دیگری معلم فارسی و مسائل شرعی. اساسنامهٔ این مدرسه بعدها زمینهٔ ایجاد مدارس فلاحتی و ایجاد مدارس نمونه در دورهٔ رضا شاه را تسهیل کرد و در این زمان در نقاط مختلف کشور و ازجمله در چندین ناحیهٔ املاک شاهنشاهی غرب، مزارع نمونه دایر شد.

نخستین پیشنهاد تأسیس مدرسهٔ فلاحتی در کرمانشاهان ازسوی سید عبدالحسین خان سلطانی رئیس وقت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه آنجا و در سال ۱۳۰۵ ارائه شد. وی در باب توجیه دایر کردن مدرسهٔ فلاحت چنین می‌نویسد: «کرمانشاهان نظر به داشتن اراضی قابل زراعت ازقبیل دشت وسیع

ماهیدشت و غیره و وجود آب‌وهوای مساعد یکی از نقاط حاصلخیز و پرمنفعت ایران محسوب می‌شود و به همین دلیل غلات و لبنیات و پشم و پنبه آن فراوان و نسبت به جاهای دیگر ارزان است و علاوه‌بر کفاف سکنه این صفحه هرساله مقدار کثیری از محصولات آن به اماکن دور و نزدیک حمل می‌گردد بدیهی است این اندازه زراعت و برداشت محصول کنونی متکی بر اساس صحیح علم زراعت و اصول علمی قوانین فلاحت نیست؛ بلکه در نتیجهٔ تجارب متمادی دهاقین و استعداد آب‌وخاک» این منطقه است. در ادامه این گزارش، نامبرده برای پیشرفت و توسعه و ترقی زراعت علمی در کرمانشاهان پیشنهاد داد که «یک باب مدرسهٔ فلاحت تأسیس شود» که در نتیجهٔ آن محصلان بلوک و قصبه‌های کرمانشاهان ضمن یادگیری اصول علمی زراعت و به‌کارگیری ماشین‌آلات جدید و اطلاع از دفع آفات، زارعان مطلع و باسوادی پرورش یابند (سالنامهٔ ادارهٔ معارف کرمانشاهان، ۱۳۰۵، ص. ۶۵- ۶۴)

دست‌کم یک سال پیش‌از طرح این پیشنهاد، تشکیلات املاک شاهنشاهی غرب به‌صورت رسمی به مرکزیت شاه‌آباد شکل گرفته بود؛ بنابراین، نظر به اهمیت و جایگاه اصول علمی جدید و کاربرد آن در اراضی روبه‌گسترش املاک شاهنشاهی، با این پیشنهاد خیلی سریع موافقت شد و در سال ۱۳۰۷ دبستان شبانه‌روزی فلاحتی در شاه‌آباد مرکز ادارهٔ املاک شاهنشاهی دایر شد و نظر به اهمیت و جایگاه آن از همان آغاز به‌صورت یکی از دستگاه‌ها و اداره‌های تابعه این تشکیلات درآمد. نخستین فارغ‌التحصیلان آن ۱۰ نفر بودند که پس‌از اتمام دورهٔ چهارساله، چهار نفر از آن‌ها بلافاصله به استخدام ادارهٔ املاک درآمدند و دو نفر از آن‌ها وارد خدمت نظام‌وظیفه شدند و مابقی هم در مؤسسات فلاحتی ادارهٔ املاک مشغول خدمت شدند (ساکما، ۲۹۷/۲۲۹۵۰).

رضا شاه به توسعه و پیشرفت فرهنگی و اقتصادی قلمرو املاک خود علاقه داشت؛ بنابراین، توجه ویژه به مدرسهٔ فلاحتی شد؛ زیرا می‌توانست در ترویج اصول نوین کشاورزی و تربیت نیروهای ماهر برای خدمت در ادارهٔ املاک و کارگاه‌ها و کارخانه‌های وابسته بازویی نیرومند و مؤثر باشد. در همین راستا رضا شاه در سال ۱۳۱۳ شخصاً دستور ساختمان جدیدی برای این مدرسه صادر کرد (ساکما، ۲۹۷/۲۵۶۲۰)، توجه ویژه رضا شاه به این مدرسه در بازدیدهای چندگانهٔ وی از شاه‌آباد به‌وضوح نمایان است و در بیشتر مواقع از آن بازدید می‌کرد. عمدهٔ دروس محصلان این مدرسه درزمینهٔ کشاورزی بود؛ اما در کنار آن به ورزش و سرودخوانی هم اهمیت می‌دادند و این دو موضوع، هم مدنظر کامل ادارهٔ معارف کرمانشاهان و مدیر مدرسه و حکمران شاه‌آباد بود؛ چراکه می‌بایست در هنگام بازدیدهای رضا شاه به‌خوبی از عهده آن برآیند.

گذشته از این در سال ۱۳۰۹ با تصویب مجلس، مدرسهٔ دیگری با هزینهٔ ۲۰۰۰۰ ریال در شاه آباد غرب تأسیس شد و در سال ۱۳۱۴ مدارس عشایری دیگری در تهران، خرم‌آباد و بندر شاه (ترکمن) تأسیس شد که در بعضی از آن‌ها اصول کشاورزی یاد داده می‌شد (Matthee, 1993, p. 323-324).

پس‌از دایر شدن نخستین مدرسه فلاحتی در شاه‌آباد، وقفه‌ای چندساله در دایر کردن و توسعهٔ مدارس فلاحتی این مناطق مشاهده می‌شود؛ اما با توجه به تجربهٔ موفق آن در تربیت نیروهای ماهر و متخصص و آشنا به اصول کشاورزی مدرن و مکانیزه که مدنظر کامل ادارهٔ املاک بود، توسعهٔ مدارس فلاحتی در قلمرو املاک شاهنشاهی غرب در اولویت برنامه‌ها قرار گرفت. موسسهٔ فلاحتی گیلان در سال

۱۳۱۱ به ریاست آقای پیرزاده برپا شد و در دیگر ادارات املاک غرب، ازجمله شاه‌آباد، ایوان و ایلام نیز به مؤسسات فلاحتی توجه شد (سالنامهٔ پارس، ۱۳۱۲، ص. ۱۱۷؛ سالنامهٔ پارس، ۱۳۱۳، ص. ۱۴۹؛ سالنامهٔ، ۱۳۱۴، قسمت دوم، ص. ۱۴۶؛ مجلهٔ اتاق تجارت، ۱۳۱۳، ش. ۱۲/۹۵)، به‌نحوی‌که تا شهریور ۱۳۲۰ در مراکز نواحی پنج‌گانهٔ املاک شاهنشاهی، چند مدارس فلاحتی دایر و فعالیت داشتند (ساکما، ۲۹۷/۲۲۹۵۰). شمار دانش‌آموزان این مرکز تا سال ۱۳۱۴ به ۱۴۵ نفر رسید. اهمیت این مدرسه به‌گونه‌ای بود که بارها شخص رضا شاه و بازرس ادارهٔ معارف غرب از آن بازدید کردند. ازجمله در سال ۱۳۱۴ بازرس ادارهٔ معارف غرب برای سنجش کیفیت پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان و نیز برطرف کردن مشکلات آن برای بازدید شاه در سال بعد، از آن بازدید کرد (ساکما، ۲۹۷/۲۰۳۱۶). رضا شاه به‌همراه ولیعهد در ۲۴مهر۱۳۱۵ وارد کرمانشاه شد و پس‌از یک شب استراحت در کرمانشاه به‌سوی شاه‌آباد حرکت کرد. در آنجا پس‌از بازدید از دانش‌آموزانی که برای پیشواز آمده بودند، به بررسی اوضاع فلاحتی ماهیدشت که بخش عمدهٔ آن جزو املاک وی بود، پرداخت. در اینجا رضا شاه خطاب به ولیعهد و در ارتباط با دبستان فلاحتی شاه‌آباد چنین گفت: «ما توجه مخصوصی از خیلی زود نسبت به این دبستان داشته و روی این اصل، خوب پیشرفت نمود و کارکنان آن خوب کار کرده‌لند» در ادامه، تأکید کرد که فارغ‌التحصیلان این دبستان نبایستی «بیکار گذاشت تا از اطلاعات آن‌ها استفاده شود» (ساکما، ۲۹۷/۱۳۱۴۰).

تا سال ۱۳۱۵ چهار دوره از دانش‌آموزان مدرسهٔ فلاحتی شاه‌آباد فارغ‌التحصیل شده بودند که به‌طور نظری و عملی امور فلاحتی را یاد گرفته و در بخش‌های مختلف ادارهٔ املاک شاهنشاهی ازجمله مزارع نمونه، کارخانهٔ قند یا در دبستان‌های فلاحتی نواحی دیگر مشغول آموزش و فعالیت بودند. رضایت رضا شاه از دانش‌آموزان و مدارس فلاحتی و مزارع نمونه آن، سبب شد که وی با خرسندی اظهار کند «بهتر آن است از این دبستان سالی صد نفر فارغ‌التحصیل خارج شود» (ساکما، ۲۹۷/۱۳۱۴۰).

۲. گسترش بهداشت و درمان

بر اساس اسناد و مدارک موجود شایع‌ترین بیماری‌های کرمانشاهان در دورهٔ مورد مطالعه وبا، طاعون، مالاریا و آبله بود که به‌تناوب در تمامی مناطق این ولایت و در کل این دوره شیوع داشت. منشأ بسیاری از این بیماری‌های مسری همچون طاعون و وبا، بین‌النهرین بود و کرمانشاهان که علاوه‌بر گذرگاه تجاری، گذرگاه مذهبی ایران و عراق نیز محسوب می‌شد، از بیماری‌های مسری با منشأ بین‌النهرینی بسیار متأثر می‌شد.

موقعیت محیطی شاه‌آباد و وجود عوامل و پدیده‌های موجود در آنجا در تشدید و شیوع بیشتر بیماری‌های مسری به‌ویژه مالاریا نقش مهمی داشت. برخی گزارش‌ها از آمار ۴۰درصدی افراد این منطقه به مالاریا اطلاع می‌دهند (ساکما، ۳۷۰/۰۰۱۶۴). هرچند که این آمار مبالغه‌آمیز می‌نماید، نشان از شیوع گستردهٔ مالاریا در این محدوده دارد. رودخانهٔ برف‌آب از منابع عمدهٔ تولید این بیماری بود. بر روی این رودخانه سدی سنگی ساخته شده بود و سدهای خاکی پنج‌گانهٔ سراب سرنشور، پیرزاده، ارکوازی و سراب علی، مطابق اصول علمی نبود و علاوه‌بر هدر رفت آب، ضمن ایجاد باتلاق‌های بسیاری، زمینه و منشأ شیوع بیماری مالاریا بود (ساکما، ۳۷۰/۰۰۱۶۴). قرارگیری قلمرو املاک شاهنشاهی در نواحی

سرحدی بین‌النهرین و ترس از شیوع این بیماری‌ها مسری و واگیردار که می‌توانست علاوه‌بر تلفات انسانی، پیامدهای زیان‌باری بر برنامه‌ها و درآمد ادارهٔ املاک داشته باشد، سبب توجه ویژه و دوچندان دست‌اندرکاران به این منطقه و کنترل و کم کردن پیامدهای این بیماری‌ها بود.

در همین راستا بیمارستانی که قرار بود در سال ۱۳۰۷ در کرند ساخته شود، به شاه‌آباد مرکز ادارهٔ املاک واگذار شد (کوشش، ۱۳۰۷، ش. ۱/۴۶). یکی از وظایف اصلی پزشکانی که مأمور بیمارستان شاه‌آباد بودند، مداوای کارگران کارخانهٔ قند بود، دستمزد مداوای کارگران کارخانه ازسوی ادارهٔ کل صنایع پرداخت می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۱۵۸۰). بیمارستان شاه‌آباد در سال ۱۳۱۵ تکمیل شد و نگهداری آن از بهداری کل جدا و به انستیتو پاستور واگذار گردید (ساکما، ۳۱۰/۴۲۳۹۴؛ ساکما، ۳۱۰/۱۸۸۷۲). در همین حال، بیمارستان تازه‌ای در شاه‌آباد در حال ساخت بود که در سال ۱۳۱۷ به بهره‌برداری رسید (ساکما، ۳۱۰/۴۱۹۳۵). یکی از وظایف اصلی همهٔ پزشکان مأمور در شاه‌آباد، در کنار انجام وظیفه، مداوای کارگران ادارهٔ املاک شاهنشاهی بود که برای آن، دستمزد جداگانه دریافت می‌کردند (ساکما، ۳۱۰/۱۱۱۰۰۱). نکتهٔ مهم در اینجا همچون دیگر هزینه‌های ادارهٔ املاک، پرداخت حقوق پزشکان نه ازسوی ادارهٔ املاک، بلکه از طرف ادارهٔ کل صناعت بود (ساکما، ۳۱۰/۴۱۹۳۴).

نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش بررسی پیامدهای اجتماعی و عمرانی گسترش املاک خصوصی رضا شاه در کرمانشاه بود. این پژوهش با نظر به جایگاه دولت مدرن در شکل‌دهی مناسبات جدید اجتماعی و اقتصادی، به بررسی حوزه‌ای از زمین‌داری معطوف به قدرت پرداخته است تا نشان دهد که چگونه عوامل سنتی قدرت سیاسی در کنار مدرنیسم جدید و صنعتی‌سازی، زمینه‌های تدریجی تغییرات دیالکتیک ساختاری در درون خود پدید آورد. دستاوردهای این پژوهش با استناد به اسناد و مدارک آرشیوی و کمتر دیده‌شده، نشان می‌دهد که گسترش سریع املاک رضا شاه در این منطقه پیامدهای گستردهٔ آنی و پایداری داشت. پیامدهای آنی و زودهنگام آن، تغییر در مناسبات کشاورزی، شکل‌گیری روابط تازهٔ نظام کار و پیوند میان کشاورزی و صنعت بود. در درازمدت نیز منجر به تشکیل مراکز شهری جدید مانند ایلام و شاه‌آباد، گسترش شبکهٔ راه‌های شهری و روستایی و شکل‌گیری نهادها و ادارات جدید شد. پیامدهای پایدار ادارهٔ املاک به‌گونه‌ای بود که حتی با برکناری رضا شاه از قدرت و بازگردلندن بخشی از زمین‌ها با تشکیل ادارهٔ املاک واگذاری به‌جای ادارهٔ املاک شاهی، این اداره همچنان بر کارهای عمرانی و کشاورزی نظارت داشت و راهکارهایی برای ادارهٔ امور کشاورزی ارائه می‌داد. کارخانهٔ قند باوجود مشکلاتی که در سال‌های پس‌از اشغال ایران به وجود آمد، به فعالیت خود ادامه داد و تغییر الگوی کشت در منطقه به‌ویژه پس‌از انجام اصلاحات اراضی به مسیری برگشت‌ناپذیر رسید. برخی از اقدام‌های صورت گرفته در این منطقه مانند راه‌سازی از یک سو در راستای منافع شخصی رضا شاه و ازسوی‌دیگر در پیوند با تلاش دولت مدرن در راستای گسترش اقتدار حکومت مرکزی به نواحی پیرامونی بود. همچنین، تغییرات نهادی و برپایی مدارس فلاحتی و گسترش شبکهٔ بهداشت و درمان با هر قصد و نیتی که بود، دستاوردهای ماندگاری در منطقه داشت.

پی‌نوشت‌ها

(۱) طبق گزارش میلسپو (Millspough) در دوران گذار از قاجار به پهلوی، شمار روستاهایی که تنها در سال ۱۳۰۲ مصادره و به نام خالصهٔ دولت ثبت شد، بیش از ۱۲۴۵ روستا بود. از این تعداد ۱۷۹ روستا در لیلت تهران قرار داشت که وسعت آن‌ها تقریباً ۲۵۰ مایل مربع بود. به‌تناسب مقیاس فوق احتمالاً مساحت اراضی خالصهٔ مصادره‌شده در این سال حدود ۱۷۵۰ مایل مربع بوده است (میلسپو، ۱۳۰۲، ص. ۴۳؛ میلسپو، ۱۳۵۶، ص. ۷۳–۷۴).

(۲) در این مقاله ادعا شده که در دورهٔ رضا شاه نام عَمله (املهٔ) به گیلان‌غرب تغییر یافته است؛ درحالی‌که در منابع جغرافیایی قدیم و گزارش‌های دورهٔ قاجار نام اینجا همچنان گیلان بوده و در این دوره فقط واژه غرب به آن افزوده شده است (ر.ک: Rabino,1907, p. 77-78). عَمله روستایی است در ناحیه زیر دربند (میان دربند) کرمانشاه (Rabino, 1907, p. 14 Maunsell,1890, v. 1/46 ;).

منابع

امیراحمدی، احمد (۱۳۷۳). *خاطرات نخستین سپهبد ایران* (به‌کوشش غلامحسین زرگری‌نژاد؛ ج. ۱). موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی

بهرامی، تقی (۱۳۳۰). *تاریخ کشاورزی ایران*. دانشگاه تهران.

پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ (۱۳۴۵). *کشاورزی و مناسبات ارضی در عهد مغول* (کریم کشاورز، مترجم). دانشگاه تهران.

جزایری، شمس‌الدین (۱۳۴۲). *قوانین مالیه و محاسبات عمومی: مطالعه بودجه از ابتدای مشروطیت تا به حال* (ج. ۱). انتشارات دانشگاه تهران

جعفریان، رسول (۱۳۸۹). *سفرنامه‌های حج قاجاری* (ج. ۴، ۱۰). علم.

درخشانی، علی اکبر (بی‌تا). *خاطرات علی اکبر درخشانی*. بی‌نا.

رزم‌آرا، حسینعلی (۱۳۳۱). *فرهنگ جغرافیایی ایران، استان پنجم* (ج. ۵). انتشارات دایرهٔ جغرافیایی ستاد ارتش.

روزنامهٔ کوشش (۱خرداد۱۳۱۷). (۱۰۸).

روزنامهٔ کوشش (۱۲بهمن۱۳۱۴). (۲۴۸).

روزنامهٔ کوشش (۱۲دی‌ماه۱۳۱۲). (۲۹۰).

روزنامهٔ کوشش (۱۳آبان۱۳۱۷). (۲۴۱).

روزنامهٔ کوشش (۱۵آذر۱۳۱۲). (۲۶۷).

روزنامهٔ کوشش (۱۸آذر۱۳۱۲). (۲۷۰).

روزنامهٔ کوشش (۱۹اردیبهشت۱۳۱۳). (۹۷).

روزنامهٔ کوشش (۲دی‌ماه۱۳۱۳). (۲۸۱).

روزنامهٔ کوشش (۲۰بهمن ۱۳۱۰). (۲۵).

روزنامهٔ کوشش (۲۱فروردین ۱۳۱۱). (۶۹).

روزنامهٔ کوشش (۲۳ اردیبهشت۱۳۱۶). (۱۰۲).

روزنامهٔ کوشش (۲۶بهمن ۱۳۱۱). (۳۳).

روزنامهٔ کوشش (۱۵آبان۱۳۱۶). (۲۴۳).

روزنامهٔ کوشش (۱۶اسفند۱۳۰۷). (۴۶).

سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران (ساکما). ۲۳۰/۸۰۷۲؛ ۳۷۰/۰۰۳۶۴؛ ۲۹۳/۰۱۲۸۶؛ ۳۷۰/۰۰۱۶۴؛ ۲۳۰/۰۰۸۶؛ ۳۱۰/۱۱۱۰۰۱؛ ۲۹۷/۱۳۱۴؛ ۲۹۷/۱۳۱۴۰؛ ۲۴۰/۱۵۸۰؛ ۲۳۰/۱۶۵۴۸؛ ۲۳۰/۱۷۴۷؛ ۳۱۰/۱۸۸۷۲؛ ۲۹۷/۲۰۳۱۶؛ ۲۹۷/۲۰۹۷؛ ۲۴۰/۲۱۴۹۲؛ ۲۹۷/۲۲۹۵۰؛ ۲۹۷/۲۲۹۵۰؛ ۲۴۰/۲۵۴۸۵؛ ۲۹۷/۲۵۶۲۰؛ ۲۴۸/۲۵۷؛ ۳۱۰/۲۵۸۰۷؛ ۲۳۰/۲۵۹۶۸؛ ۳۱۰/۴۱۹۳۴؛ ۳۱۰/۴۱۹۳۵؛ ۳۱۰/۴۲۳۹۴؛ ۳۱۰/۴۵۰۷۵؛ ۳۱۰/۵۵۲۰۳؛ ۲۳۰/۵۹۷۰۳؛ ۲۴۰/۵۹۷۰۶؛ ۲۳۰/۸۰۷۲؛ ۲۴۰/۸۹۸۹۷.

سالنامهٔ ادارهٔ معارف کرمانشاهان (۱۳۰۵).

سالنامهٔ پارس (۱۳۱۲).

سالنامهٔ پارس (۱۳۱۳).

سالنامهٔ پارس (۱۳۱۴).

سالنامهٔ علمی و فلاحتی (۱۳۱۵).

سپهر گرگانی، عباس (۱۳۹۴). *تاریخ املاک اختصاصی رضا شاه در گرگان* (به‌کوشش مصطفی نوری). پردیس دانش.

طالقانی محمود (بی‌تا). *اسلام و مالکیت در مقایسه با نظام‌های غرب*. بی‌نا.

فرمانفرماییان، ستاره (۱۳۷۷). *دختری از ایران* (ابوالفضل طباطبایی، مترجم). کارنگ.

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران* (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم؛ ج. ۲). علمی فرهنگی.

کرمی، شایان، و رحمانیان، داریوش (۱۳۹۸). مالکیت اختصاصی در کرمانشاه (پهلوی اول). *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، *۸*(۱)، ۹۱-۱۴۰.
https://doi.org/10.30473/lhst.2020.33181.1903

مجلهٔ اتاق بازرگانی (تیر۱۳۳۸). ۴ (۸۲).

مجلهٔ اتاق تجارت (مهر۱۳۱۳). (۹۵).

مجلهٔ بانک ملی ایران (اسفند۱۳۱۸) (۴۵).

مجلهٔ فلاحت و تجارت (۱۲۹۷). ۱ (۱۲).

مجلهٔ فلاحت و تجارت (۱۲۹۷). ۱ (۱۷).

مطلبی، مطلب (۱۴۰۲). راه و راه‌سازی (شوسه) در مناطق کردنشین؛ اهداف و فرایند شکل‌گیری (۱۳۰۴- ۱۳۲۰). *تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران*، ۱۲ (۲)، ۲۵۵-۲۳۹.
https://doi.org/10.30465/sehs.2023.42478.1842

میرزایی، مصطفی، بیگدلی، علی، و غفاری‌فرد، عباسعلی (۱۴۰۲). وضعیت ملک و املاک در دوره رضا شاه (۱۳۰۴-۱۳۲۰ خورشیدی)، *فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ*، *۱۸* (۷۰)، ۳۶-۵۳.
https://journals.iau.ir/article_703279.html

میلسپو، آرتور (۱۳۰۲). *ششمین راپورت رئیس‌کل مالیه ایران*. انتشارات مجلس.

میلسپو، آرتور (۱۳۵۶). *مأموریت آمریکایی‌ها در ایران* (حسین ابوترابیان، مترجم). پیام.

ویتفوگل، کارل اوگوست (۱۳۹۱). *استبداد شرقی؛ بررسی تطبیقی قدرت تام* (محسن ثلاثی، مترجم). ثالث.

References

Amirahmadi, A. (1994). *Memoirs of the First Lieutenant General of Iran* (G. Zargarinejad, Ed.; Vol. 1). Pazhohesh va Motaleat-e Farhangi Bonyad-e Mostaz'afan va Janbazan-e Enqelab-e Estiami. [In Persian]

Bahrami, T. (1951). *The History of Iran's Agriculture*. Tehran University. [In Persian]

Burrell, R. M. (1997). *Iran Political Diaries* (Vol. 9). Archive Editions.

Burrell, R. M. (1997). *Iran Political Diaries* (Vol. 10). Archive Editions.

Cuerzon, G. N. (1983). *Persia and the Persian question* (V. Vahid Mazandarani, Trans.; Vol. 2). Elmi- Farhangi. [In Persian]

Derakhshani, A. (n.d). *The Memories of General Ali Akbar Derakhshani*. n.p. [In Persian]

Farmafariian, S. (1998). *Daughter of Persia: a woman's journey from her father's harem through the Islamic revolution* (A. Tabatabaii, Trans.). Karang. [In Persian]

Floor, W. (2018). *Kermanshah, City and Province, 1800-1945*. Washington DC Mage Publication.

Jafarian, R. (2010). *Qajar Hajj Travelogues* (Vols. 4 & 10). Elm Publications. [In Persian]

Jazaeri, S. (1963). *Finance and Public Accounting Laws: Budget Study from the Beginning of the Constitutional Era to the Present* (Vol. 1). Tehran University. [In Persian]

Karami, S., & Daryoush, R. (2019). The royal estate in Kermanshah. *Journal of Iran Local Histories*, *8*(1), 91-104. https://doi.org/10.30473/lhst.2020.33181.1903 [In Persian]

Kooshesh Newspaper (1929, March 7). (46). [In Persian]

Kooshesh Newspaper (1932, February 10). (25). [In Persian]

Kooshesh Newspaper (1932, April 10). (69). [In

Persian]
Kooshesh Newspaper (1933, December 6). (267). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1933, December 9). (270). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1934, January 2). (290). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1934, May 9). (97). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1934, December 23). (281). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1936, February 2). (248). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1937, May 13). (102). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1937, November 6). (234). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1938, May 22). (108). [In Persian]
Kooshesh Newspaper (1938, November 4). (241). [In Persian]
Matthee, R. (1993). Transforming Dangerous Nomads into Useful Artisans, Technicians, Agriculturists: Education in Reza Shah Period. *Iranian studies*, *26*(3-4), 323-324.
Maunsell, F. R. (1890). *Reconnaissance in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan* (Vol. 1). Simla.
Millspough, A. (1923). *The sixth report of the Director General of Finance of Iran.* Majlis Publications. [In Persian]
Millspough, A. (1977). *The American Task in Persia* (H. Abutorabian Trans.). Payam. [In Persian]
Mirzaei, M., Bigdeli, A., & Ghafarifard, A. (2023). The State of real estate in the period of Reza Shah (1304-1320). *Scientific Journal of History Research*, *18*(70), 36-53. https://journals.iau.ir/article_703279.html [In Persian]
Motalebi, M. (2023). Roads and Road construction in Kurdish areas; Goals and formation process (1304-1320). *Economic History Studies of Iran*, *12*(2), 239-255. https://doi.org/10.30465/sehs.2023.42478.1842 [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files No. 230/8072; 370/00164; 310/111001; 297/13140; 240/1580; 230/16548; 297/22950; 240/25485; 297/25620;310/41935; 310/42394; 240/89897; 297/2097; 230/1747; 297/20316; 240/21492; 297/22950; 248/257; 310/45075; 230/8072; 230/59703; 240/59706; 297/1314; 310/25808; 230/25968; 310/41934; 310/55203. [In Persian]
Pars Almanac (1933). [In Persian]
Pars Almanac (1934). [In Persian]
Pars Almanac (1935). [In Persian]
Petrushevslci, I. P. (1966). *Земледелие и аграрные отношения в иране* (K. Keshavarz, Trans.). Tehran University. [In Persian]
Rabino, H. L. (1907). *Gazetteer of Kermanshah*. Simla.
Razmara, H. (1952*). Gazetteers of Iran, Fifth Province* (Vol. 5). Geographical Department of the Army Headquarters. [In Persian]
Sepehr, A. (2005). *History of Reza Shah's private property in Gorgan* (N. Mostafa, Ed.). Pardis-e Danesh [In Persian]
Talaqani, M. (n.d). *Islam and Ownership Compared to Western Systems*. n.p. [In Persian]
The Almanac of General Directorate of Kermanshah Education (1926). [In Persian]
The Almanac of Scientific and Agricultural (1936). *1*. [In Persian]
The Magazine of Agriculture and Trade (1918). *1*(12). [In Persian]
The Magazine of Agriculture and Trade (1918). *1*(17). [In Persian]
The Magazine of Otaq-e Bazergani (1959, July). *4*(82). [In Persian]
The Magazine of Otaq-e Tejarat (1934, October). No. 95. [In Persian]
The Magazine of Iran's National Bank (1940, April). No. 46. [In Persian]
Witfogel, K. A. (2012). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (M. Solasi, Trans.). Sales. [In Persian]